

ATA-BABALARĖA SÍYÍNÍW HÁM ONÍN QARAQALPAQLARDÍN RUWXÍY TURMÍSINDAĖÍ ORNÍ

Alimbetov Ansatbay Kewnimjaevich

Qaraqalpaq mámleketlik universiteti, Arxeologiya kafedrası docenti, (PhD)

Kurambaeva Dilyafruz Shavkatovna

Qaraqalpaq mámleketlik universiteti, Etnografiya, etnologiya hám antropologiya qánigeligi 2 basqış magistrantı

AJDODLARGA IBODAT QILISH VA UNING QORAQALPOQLARNING MÁ'NAVÍY HAYOTIDAGI O 'RNI

Annotatsiya: Maqolada qadimgi turkiy xalqlarning, ayniqsa, qaraqalpaq xalqining qadimgi diniy tushunchalari, ajdodlar ruhiga sig 'inish, ruh va oxirat haqidagi tushunchalari, ular orasida o 'limdan keyingi hayot haqidagi qarashlar, o 'lim bilan bog 'liq belgilar va e' tiqodlar, dafn etish va u bilan bog 'liq bo 'lgan bir qancha jarayonlar, qurbonliklar keltirish kabi mavzularda ma' lumotlar keltirilgan.

Tayanch so'zlar: animizm, totemizm, kult, qaraqalpaq, ruhlar, hid, dafn.

ПОКЛОНЕНИЕ ПРЕДКАМ И ЕГО РОЛЬ В ДУХОВНОЙ ЖИЗНИ КАРАКАЛПАКОВ

Аннотация: В статье приведены сведения о древних религиозных представлениях древних тюркских народов, особенно каракалпакского народа, культе предков, представлениях о душе и загробном мире, среди них представления о загробной жизни, символах и верованиях, связанных со смертью, похоронах и связанных с ними процессах, принесение жертв.

Ключевые слова: анимизм, тотемизм, культ, каракалпак, духи, запах, погребение.

ANCIENT WORSHIP AND ITS ROLE IN SPIRITUAL LIFE

Abstract: The article provides information about the ancient religious beliefs of the ancient Turkic peoples, especially the Karakalpak people, ancestral cults, ideas about the soul and the afterlife, among them ideas about the afterlife, symbols and beliefs associated with death, burial and related processes, sacrifices.

Keywords: animism, totemism, cult, karakalpak, perfume, smell, burial.

Qaraqalpaqlar uzaq jıllar dawamında kóshpeli turmıs tárizinen otırıqshı turmıs tárizine ótiw dáwirin basın keshirdi. Bul dáwirde olardıń mádeniy-mánawiy turmısı, diniy isenimleri hám etnikalıq ózine tánligi de qalıplesip bardı. Búgingi kúndegi jer júzinde bolıp atırǵan globalizaciya dáwirinde etnomádeniy ózlik hám diniy ózine tánlikti úyreniw ózine tán áhmiyetli másele bolıp kelmekte. Túrli milletlerdiń milliy hám diniy ózine tánligi olardıń mádeniyatı, qádriyatları hám máresimleri menen birgelikte belgili bolmaqta. Sol sebepli, túrli xalıqlar hám milletlerdiń mádeniyatı hám diniy isenimlerin etnologik kózqarastan úyreniw áhmiyetli orın iyeleydi.

Tárixqa názer salatuǵın bolsaq, qaraqalpaqlardıń házirgi kúndegi dástúrlık diniy isenimleri hám kózqarasların úyreniw boyınsha izertlewler XIX ásirdeń aqırı XX ásirdeń basında baslangan edi. Bul izertlewler tiykarınan anıqlama xarakterine iye bolıp, olarda qaraqalpaqlardıń diniy isenimleri tuwralı túsinikler ǵana berilip ótilgen.

Sovetler dáwirinde bul túsinikler tolıqtırılǵan, biraq olar marksizm-leninizm ideyalarına tiykarlanganın ayıp ótiw zárúr. Házirgi kúnde izertlewshiler bul temanı hár túrli jollar menen úyrenbekte.

Qaraqalpaqlardıń dástúriy diniy kózqarasları ulıwma túrkiy qáwimler mádeniyatı tiykarında qalıplesken bolıp, sociallıq ómirdegi úrp-ádet hám máresimler (shille, sátli kún, iyis shıǵarıw, besik toy, bet ashar, qırq, júz kúnlık, jıl) de xalıq kózqarasları tiykarında áyyemgi isenimler menen islamnıń sinkretlesiwı anıqlanǵan. Qaraqalpaqlardıń turmıs tárizinde ata-babalar ruwxına sıyınıw uzaq waqıt dawamında saqlanıp qalǵan.

Zamanagóy qaraqalpaqlardıń máresimlerinde magiyalıq túsinikler saqlanıp qalǵan. Olarda shańaraqtıń párawan turmısı, uzaq ómir, jas áwladtıń tárbiyası, neke, jaslardıń baxıtlı turmıs keshiriwine negiz jaratıw sıyaqlı maqsetler eski stereotipler hám islam menen uyǵınlasıp ketken.

Áyyemgi diniy túsinikler degende biz qaraqalpaqlardıń islam dinine deyingi isengen hám sıyınǵan isenimlerin túsinemiz. Áyyemgi diniy isenimlerdi analiz etkende animizm, zoolatriya (teroteizm, totemizm), magiya hám basqa "islam" ǵa shekem bolǵan diniy kózqaraslar hám ata-babalar ruwxına sıyınıw (kult) atamaları qollanııp kelmekte.

Qaraqalpaqlarda animistikalıq kózqaraslar saqlanǵan. Olardıń tiykarın ruwxlardıń bar ekenligine isenim quraydı. Olar 3 toparǵa bólinedi:

- 1) jawız ruwxlar;
- 2) qorǵawshı hám asrawshı iygilikli ruwxlar;

3) ata-babalar ruwxları.

Ata-babalar ruwxına sıyınıw dástúri oğada ómirsheń bolıp, búgingi kúnde de jasap kelmekte. Bul dástúr adam ólgennen keyin de onıń ruwxı jasap qalıp, tirilerdiń ómirine tásir kórsetiw qábiliyetine iye degen kózqaraslardan tiykarlangan. Izertlewshilerdiń pikirine qaraғanda, usı kózqaras alғashqı patriarxal - ruwshılıq dáwirinde payda bolған. Jáhán dinleriniń tásirine qaramay, biziń dáwirimizge shekem jetip kelgen [Токаев, 1990.-255].

Qaraqalpaqlarda ata-babalar ruwxına isenim qarama-qarsılıqlı. Bunda olarға húrmet penen bir waqıtta qáweter hám qorqınısh sezimleri kórinedi.

Túrkiy xalıqlarda ruwx túrli kórinislerde súwretlenedi. V.V.Bartoldtıń aytıwınsha “xalıq pikirine kóre, ólgen adamnıń (marhum) janı qus yaki jánlikke aylanadı” [Бартольд, 1968.-30].

Belgili etnograf O.A.Suxareva bolsa ruwx gúbelek yaki shıbınıń formasına kiriwi haqqında jazған [Сухарева, 1960.-31].

Qaraqalpaqlarda eń kóp tarqalған kózqarasqa kóre marhumnıń janı shıbınға (shıbın jan) uqsatıladı [Tureekev, 2018].

Basqa xalıqlarda bolғанı sıyaqlı, qaraqalpaqlarda da ruwxlardıń may iyisi menen toyınıwı tuwralı kózqaraslar bar. Bul dástúr tuwralı G.P. Snesarev bılayınsha jazadı: «Búған biz zárúrli anıqlıq kirgiziwimiz gerek: ruwxlardıń azıǵı bawırsaqtıń ózi emes, bálkim, dástúrlük pisirilgen taǵamnan taralған iyis esaplanadı. Soǵan muwapıq, ruwxlardı azıqlandırw dástúri «iyis shıǵarıw» dep ataladı» [Снецев, 1969, -118].

Bul kún ata-babalar ruwxların eslewge arnalған kún bolıp, qaraqalpaqlarda «iyis kúni», turkmenlerde «ıs kúni», ózbeklerde bolsa «is» delingen [Бердиев, 1990. -200].

Qaraqalpaqlardıń mánáwiy turmısında magiyalıq kózqaraslar da úlken orın iyelegen. Bunda bir qatar magiyalıq dástúr hám dástúrlük ámeller óz konservativligi menen ajralıp turadı. Bul ámeliyat bala ómiriniń dáslepki jılları, neke toyı, jerlew hám aza menen baylanıslı dástúriy úrp-ádetlerdi óz ishine aladı.

Balalıq dáwirge tiyisli magiyalıq dástúrlerdıń kópshiligi hámile joldası hám gódektiń kindigi menen baylanıslı bolıp, olardı biyana kózlerden puxta jasırған.

Qaraqalpaq xalqınıń dástúriy isenimlerine kóre, gódektiń kindigi qorǵaytuǵın kúshke iye bolıp, jawız ruxlardan asraydı. Hayallar hesh qashan perzentleriniń kindigin birewdiń qolı jetetuǵın orında qaldırmaydı. Kómip qoyılған jay da sır tutıladı. At beriw dástúri de kóplegen kózqaraslar hám isenimler menen toyınған. Shańaraqta tek qızlar tuwılsa, keyingi perzent ul bolıwına úmit baylap, qızǵa Ulbosın, Ulbiyke, Ulboǵan, Ulzada, Uldáwlet, Ulmeken, Ulperiy («ul bolsın!») sıyaqlı atlardı qoyған. Geyde bunday shańaraqlarda ul kóriw niyetinde jańa tuwған qız perzentke er adamnıń atı qoyılıp, ul balanıń kiyimi kiygiziler edi [Tureekev, 2019].

Bala óli tuwılғanda, keyingisin hár qanday bále-qazadan saqlap qalıw niyetinde perzentke Tursın, Tursınbiyke, Tursınay, Tursınbay, Turdı, Turdıbay («jasasın») dep at bergен.

Qaraqalpaqlardaǵı dástúriy neke toyı dástúrleri kóplegen basqıshlardan ibarat. Nan menen baylanıslı túsınıklar neke toyı dástúrlerinde málim orın iyeleydi. Toydı ótkeriwden aldın eki tárep wákılleri óz-ara kelisip, «nan sındırıw» dástúrin ámelge asıradı. Bunda pütün nannan bólek sındırıladı. Bul dástúrdiń maqseti jańa aǵayınlıq baylanısların ornatiw hám de kelin hám kúyewge baxıtlı, mazmunlı turmıs tilewden ibarat [Кисляков, 1959.-123]. Nan menen baylanıslı úrp-ádetler tek ǵana qaraqalpaqlarda emes, bálki Oraylıq Aziyanıń basqa xalıqlarında da ushraydı [Tureekev, 2017].

Jerlew hám aza tutıw dástúrleri qaraqalpaqlardıń shańaraqqa tiyisli úrp- ádetlerinde bólek orın iyeleydi. Olardıń tiykarın quraytuǵın islamiy dástúriy ámeliyatda kóplegen musulmanlıqqa deyin bolған elementler bar. Arǵı dúnyadaǵı turmıs, marhumlardıń tirilerge keltiriwi múmkin bolған zıyanı tuwrısındaǵı magiyalıq qarasar usı ámeliyatta salmaqılı orın tutadı. Olardıń arasında baxıtsızlıqlardıń, ásirese, ólimniń aldın alıw menen baylanıslı qarasar júda kóp.

Marhum juwılғаннан keyin qalған suw tógilgen orın magiyalıq áhmiyetke iye. Marhum dinge sıyınıw ulaması yamasa hámneniń húrmetin qazanған shaxs bolsa, bul jer keyinirek zıyarat ornına aylanadı. Túrli keselliklerge duwshar bolған adamlar, atap aytqanda balalar, perzentsiz hayallar bul jerdi zıyarat etedi. Zıyaratshılar ózleri menen mayda pısırilgen nan – «iyis» alıp kelip, Quran oqıydı hám bul jer átirapın úsh márte aylanıp shıǵadı [Tureekev, 2013].

Qaraqalpaqlarda haywan kultı menen baylanıslı áyyemgi diniy isenimler bar bolған.

Jılan kultıqaraqalpaqlardıń zoolatriyasında zárúrli orın iyeleydi. Basqa túrkiy xalıqlarda bolғанı sıyaqlı qaraqalpaqlarda da jılan múqaddes haywan esaplanadı. Ol Kusekeevtıń qoljazbasındaǵı materiallarda «Jılanlar eki túrde boladı: qara alaǵula jılan hám aq jılan. Qara alaǵula jılan uwlı zatlı bolıp, ekinshisi ziıansızdur» sıyaqlı maǵlıwmatlar belgilengen [Кусекеев У. 1934. -68].

Qasqır kultı. Qaraqalpaqlardıń dástúriy mádeniyatında bul haywanǵa talpınıw izleri bir qatar dástúr hám úrp-ádetlerde saqlanıp kiyatır. Tuwrısқан xalıqlarda bolғанı sıyaqlı, qaraqalpaqlarda bópeni kútpegende júz beretuǵın ólim hám túrli keselliklerden saqlap qalıw ushın qatar dástúrlük ámelge asırılıp, olardıń tiykarın túrli haywanlar, atap aytqanda, qasqırǵa sıyınıw izleri quraydı.

Aq quw kultı. Qaraqalpaqlarda bul qusqa tiyisli qıyallar tiykarınan awıl xalqında saqlanıp qalған.

Bunday qaraslarga kore, aq quwdi oltiriw mumkin emes. Kimdur aq quwdi oltirse, ziyani koriwi ham hatte, qaytis bolıwı mumkin emish. Shimbay rayoni xalqını kózqarasınsha, «aqqusti atıp oltirgen adam ziyani koriwi yamasa delbelikke (jin urıwı) shalınıwı mumkin» [Turekeev, 2017]

At kultı. Türkiy xalıqlardağı zamanagoy maresimlerin kóp bóleginde de salmaqlı orın iyeleydi. Birinshi náwbette bul narse shańaraq sheńberindegi dásturiy ámeliyat (balanıń tuwılıwı, jerlew) qa tiyisli. Mısalı, «besik toy» ótkerilip atırǵanda balanı dáslepki ret besikke bólewde hayallar tárepinen «besik shabıw» dásturiniń ótkeriliwi, sonıń menen birge, kómiw dásturlerinde tabıttıń «aǵash at» (aǵash at) dep atalıwı onıń kult haywan bolǵanlıǵın tastıyıqlaydı.

Zamanagoy jámiyetlerde túrli etnos ham xalıqlardıń milliy qádiriyatları, áyyemgi isenim izleri, átirap-álem tuwrısındağı dásturiy túsinipleri xalıqtıń tariyxıy oylawı, mentaliteti, etnomádeniy baylanısları ham de xojalıq qásiyetleri menen tikkeley baylanıslı halda saqlanıp qalǵan. Sol sıyaqlı faktorlar tásirinde turkiy xalıqlar, atap aytqanda, qaraqalpaqlardıń diniy qaraları ayrıqsha tárizde qalıplesken.

Qaraqalpaqlardıń turmıs tárizinde islam dini dásturleri áhmiyetli orın iyelewine qaramastan, áyyemgi isenimge tiyisli kózqaraslardıń izleri sociallıq ómirdegi úrp-ádet ham dásturler negizinde sinkretik tárizde saqlanıp qalǵan. Sonıń menen birge, olardıń diniy qaralarındağı quramalı ham reńbáreń ayırqashılıqlar ulıwma turkiy civilizatsiyanıń otırıqshı diyqanshılıq mádeniyatı tásirinde qalıplesken.

Etnografiyalıq materiallardıń analizine kore, qaraqalpaqlardıń búgingi kúndegi diniy-milliy úrp-ádet ham dásturlerinde totemistik qaralardıń izleri sezilerli dárejede saqlanıp qalǵan. Bunday túsinipler jılan, qasqır, aq quw, qara qus, qoy, iyt totemlerine bolǵan qatnasda óz sawleleniwın tapqan. Mısalı, aq quwdi oltiriwge sheklew, jılandı baylıq ham párawanlıq simvolı dep biliw ham de qaraqalpaqlardıń urıw-qáwimlik dúzilisinde qasqır menen baylanıslı «baybura», «bóri mańǵıt» atamalarınıń bar ekenligi, onıń ótken zamanda totem retindegi ornı úlken bolǵanlıǵınan derek beredi. Qaraqalpaqlardıń qara qus búrkıtke baylanıslı qaraları da totemistik isenimlerdiń dálili bolıp tabıladı.

Qara qus áyyemgi turkiy xalıqlarda ana menen balanıń qáwenderi – hayal quday Umayǵa teńeledi. Totem haywanlardıń belgileri at (tabıt penen baylanıslı «aǵash at», «aqırette minetuǵın at»), «sońǵı minetuǵın at» sóz dizbekleri) ham iyt (balanıń tuwılıwı, bópeniń dáslepki kóylegi – «iyt kóylek» penen baylanıslı dásturler) ge qatnasda ayqın kórinedi.

Qaraqalpaqlardıń diniy kózqarasları sistemasında ata-babalar kultınıń zárúrli orın iyelegeni onıń tarqalıw arealı keńligi ham turaqlılıǵınan derek beredi. Áwladlar turmısına tásir etiw kúshine iye bolǵan ata-babalar ruwxlarınıń real bar ekenligi ideyası menen baylanıslı túsinipler usı kulttıń negizin quraydı. Izertlewde keltirilgen materiallar ata-babalar kultı qaraqalpaq jerlew dásturlerindegi túsinipler menen bekkem baylanıslı dep juwmaq shıǵarıwǵa mumkinshilik beredi. Ata-babalar kultında islamǵa deyingi bolǵan diniy túsiniplerdiń izleri óziniń jarqın kórinisin tapqan.

ÁDEBIYATLAR

1. Токарев С.А. Ранние формы религии (Библиотека атеистической литературы). - М.: Политиздат, 1990.
2. Бартольд В.В. Сочинение.-М.: Издательство восточной литературы, 1968. Т.5.
3. Сухарева О.А. “Ислам в Узбекистане” . – Т.: АН УзССР, 1960.
4. Q.Turekevtiń dala jazıwları, Qaraqalpaqstan Respublikası, Kegeyli rayoni, Gúzar máhállesi. 2018. “Abat” MPJ. 2016-j. Qaraózek rayoni “Qaraózek” MPJ. 2017-j. Moynaq rayoni Shege awılı. 2019-jıl.
5. Снесарев Г.П. Реликты домусульманских верований и обрядов у узбеков. – Т., 1969.
6. Бердиев М. Традиционная похоронно-поминальная трапеза туркмен // Проблемы истории и этнографии советских и зарубежных туркмен. – Ашхабад: Ёлым, 1990. – С. 200;
7. Аширов А.А. Озбек халқиниң қадимий етиқод ва маросимлари. –Т., 2015.
8. Кисляков Н.А. Семья и брак у таджиков. – М-Л.: Наука, 1959.
9. Кусекеев У. Этнография Каракалпакской АССР. – Рукопись 1934 г. // Рукописный фонд Каракалпакского отделения Академии наук РУз. Инв. № 932.